

**EL-KELİMU'N-NEVÂBİĞ VE
ÇORUMLU DAMADZÂDE EBU BEKİR B. ÖMER'İN
EL-HİKEMÜ'R-RAVABİĞ FÎ ŞERHİ'L-KELİMİ'N-NEVÂBİĞ
ADLI ŞERHİ***

Gönderim Tarihi: 02.11.2017

Kabul Tarihi: 19.02.2018

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9348-083X>

Ferahiye SAKARYA**

Öz

Bu makalede Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin birçok çalışmaya konu olmuş *el-Kelimü'n-nevâbiğ* adlı eseri, eser üzerine yapılan çalışmalar ve özellikle son dönem Osmanlı müelliflerinden Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer b. Ahmed (ö. 1203/1789)'in eserle ilgili çalışması *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ* adlı şerhi incelenmiştir.

Arap dilinin üstadı ve asrının imamı kabul edilen Zemahşerî, Arap kabileleriyle ilgilenmiş; Arapçanın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edinmiş ve sayısız çalışmalara kaynak teşkil eden eserler telif etmiştir. Müellifin, *Nevâbiğu'l-kelim* ya da *el-Kelimü'n-nevâbiğ* adlı, tespit edilebilen on dört şerhi bulunan risale boyutundaki eseri de bunlardandır.

Amasya'da öğrenim görmüş, aslen Çorumlu olan Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer b. Ahmed de bu kitapçığın şarihlerindedir. Damadzâde'nin çalışması, sadece şerh ve haşiye kabilinden bir çalışma olmayıp yepyeni bir eser olma hüviyetini haizdir. Üç-beş varaktan ibaret olan metin Damadzâde'nin elinde seksen varağa ulaşmıştır. Her bir hikmetli söz ya da vecize müellif tarafından lügat, belâgat cihetiyle incelenmiş, ilmî ve veçesi izah edilmiş, ayet-i kerimeler,

---

* Bu makale 'Dâmadzâde Ebubekir b. Ömer'in *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ* Adlı Eserinin Tahkiki adlı tez çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır. "Dâmadzâde Ebubekir b. Ömer'in *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ* Adlı Eserinin Tahkiki", Marmara Üniversitesi SBE, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

This article was written using the critical edition (master's thesis) of *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi şerhi'l-kelimi'n-nevâbiğ*'s which was written by Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer. Marmara University, SSI, The Department of Arabic Language and Literature.

** Çamlıca Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, Meslek Dersleri Öğretmeni.
Camlica Anatolian Imam-Hatip Girls' High School, Vocational Teacher.
İstanbul/Türkiye (ferahiyesakarya@hotmail.com).

hadis-i şerifler, meseller ve tarihi olaylarla desteklenmiştir. Şârih kendi yorumları ve şiirleriyle konuyu detaylandırmış, okuyucuya çok yönlü bir metin sunmuştur.

Damadzâde'nin hayatı hakkında detaylı bir malumat yoktur. Kaynaklarda adı geçen eserlerinin bazıları mecmualar içinde olup iki yazma nüsha olarak tespit edilen eseri *el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ*'dir.

Anahtar Kelimeler: Nevâbiğü'l-kelim, el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ, Zemahşerî, Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer, Dâmâdî Ebû Bekr Edib b. Ahmed Çorûmî.

**al-Kalim al-Nawâbigh and a Commentary Entitled
el-Hikemu'r-Ravabi' fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevabi' by
Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir Ömer**

Abstract

This article is an examination and critical edition (master's thesis) of *el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l-kelimi'n- nevâbiğ*, a commentary of a XVIII. century Ottoman scholar Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer b. Ahmed (d. 1203/1789) on *Nawabigh el-kelim* (*al-Kalim al-Nawâbigh*) "the gushing thoughts", Arabian wisdom which was written by Abu al-Qasim Mahmud ibn Umar called al-Zamakhshari (d. 538/1144) also known he was a strong supporter of the Arabic language. The book is identified as two variants which is belong to the author who is originally from Çorum and studied in Amasya, examined and the handwriting versions of book found in libraries and converted to easily understandable version then submitted to science environment.

The critical edition which had been conducted between 2013-2016 will be a response to the criticism which considers the relation with Arabic Literature in Ottoman Empire Lands is made of annotation and gloss.

The reason behind this, the study can be considered as a new book instead of calling it annotation. The text which was about 5 papers, expanded to 80 papers by Damadzâde. The commentator put up a text with various aspects to the reader by adding his own ideas, comments, opinions and poems.

Keywords: Nevâbiğü'l-kelim, el-Kelimü'n-nevâbiğ, el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l-kelimi'n- nevâbiğ, Zamakhshari, Damadzâde Edip b. Ahmed Ebu Bekir B. Ömer.

Giriş

Dinî ilimlerin, tefsirin, özellikle Arap Dili ve Edebiyatının imamlarından kabul edilen Zemahşerî, kendisinden sonraki ilim

adamlarını etkilemiş, eserleri başvuru kaynağı kabul edilmiş, araştırma ve bilgilenme iştiyakı doğurmuştur. Tefsir eserlerinin hacimli abidelerinden biri olan Keşşaf yanında son derece hacmi küçük eserler de vermiştir ki bunlardan biri *el-Kelime'n-nevâbiğ* 'dir.

Hacmine karşın ulemeda bıraktığı tesir büyük olan *el-Kelime'n-nevâbiğ* ya da *Nevâbiğü'l-kelime* birçok kez istinsah edilmiş, birçok şerhe ve tercümelere konu olmuştur. Risale hüviyetindeki eser Osmanlı müelliflerinin de dikkatini çekmiş, eserin Arapça şerhleri yanında Türkçe tercümelere de yapılmıştır.

Zemahşerî'nin risalesi, talebelik yıllarını Amasya'da geçiren Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'i de cezbetmiş, belli bir birikim gerektiren, edebi sanatlarla bezenmiş veciz ifadeler ve mesellerden husule gelen eseri şerh etmiştir.

I- Zemahşerî, Eserleri ve *el-Kelime'n-nevâbiğ*

A- Zemahşerî

27 Recep 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde, Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Köroğlu ilçesindeki Zemahşer adlı köyde doğdu. Doğduğu yere nispetle Zemahşerî diye anıldı. Cârullah lâkabı ise bir müddet Mekke'de Kâbe'ye yakın ikamet etmesinden dolayı verildi. İlim arzusuyla birçok memleket dolaştı ve titizlikle birçok öğrenci yetiştirdi. Kendisi dinî ilimlerin, tefsirin, özellikle Arap dili ve edebiyatının imamlarından kabul edildi.¹

Zemahşerî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre, dindar bir aileden gelmektedir. Annesi, duaları kabul olunan salih bir kadın, babası kendini dine vermiş, gecelerini ibadet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibadetlerini aksatmayan, âlim, edip, zühd ve takva sahibi bir kimse idi.²

Zemahşerî'nin ilmî ve fikrî gelişmesine en fazla tesir eden hocası, bir müddet Hârizm'de ikamet eden, dil ve edebiyatta zamanının kutbu

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru'l-garp el-İslami, 1993), 6: 2687-2692; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lam*, I-VIII, 15. bs. (Beyrut: Daru'l-ilm lilmelâyin, 2002), 7: 178; Nuri Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 26 (1993): 310; Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 236-238.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1: 315-320.

kabul edilen Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfehânî (ö. 507/1113) olmuştur. Onun tesiri, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* ve *Esasu'l-belâga* adlı eserlerinde açıkça görülmektedir. Şevki Dayf (ö. 1426/2005) Arap dilinin üstadı Zemahşerî'yi, Bağdat ekolü temsilcileri arasında sayar.³

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Buna rağmen Zemahşerî, gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden, babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili için çaba sarf etti. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhârâ ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı.⁴

Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaştı. Seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilendi; Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Cârullah lakabını aldığı Mekke'de iki yıllık ikametinin ardından Hârizm'e dönen Zemahşerî burada Hârizmşahlar hükümdarı Kutbuddin Hârizmşah ile oğlu Atsız'dan büyük ilgi gördü. Hârizm'e dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke'ye hareket etti.⁵

Ömrünün sonunda doğduğu bölge Hârizm'in Cürçâniyye beldesine döndü ve hicrî 538 tarihinde orada vefat etti.⁶

İbn Kutluboğa, Zemahşerî'yi "asrının imamı" olarak nitelemiş ve onun Hanefî fakihleri arasında sayıldığını kaydetmiştir.⁷ Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1391/1971) de *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-müfessirîn)* adlı eserinde Zemahşerî ve onun tefsiri *Keşşaf* 'a yer vermiş ve Zemahşerî hakkında şöyle demiştir: "Bu zatın ilmindeki vüs'at, yazılarındaki belâgat, üslûbundaki azamet, fikrindeki metanet her türlü takdirlerin fevkindedir. Binâenaleyh Zemahşerî, İslâm uleması arasında kendisine ebedî ve pek şaşıla bir mevki temin etmiş bulunmaktadır."⁸

B- Eserleri

Zemahşerî'nin kaynaklarda adı geçen ve bugüne ulaşmış birçok eseri vardır. Eserleri üzerine şerhler yazılmış, yabancı dillere aktarılmış ve tahkikleri yapılmıştır. Biz burada müellifin bütün eserlerini tek tek

³ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1976), 277.

⁴ Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 235.

⁵ Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 236.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 317.

⁷ Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 236.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2: 464-466.

saymak yerine en meşhur olanlarla bizim makalemizi yakından ilgilendirenler arasından seçim yaparak misaller vereceğiz.⁹ Çünkü allamenin meseller, mecaz kelimeler, ibretli hikâyeler ya da hikmetli sözler konularında telif ettiği eserler *el-Kelîmü'n-nevâbiğ* ile yakından ilişkilidir ve bu hacimsiz eseri hakkıyla anlayabilmek için diğerlerini de tanımak gerekir denilebilir.

I- *el-Keşşâf an haķâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-eķâvîl fi vücûhi't-te'vîl*¹⁰ (Bulak 1281; Kahire 1307-1308; nşr. M. Mürsî Âmir, Kahire 1397/1977; nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhin, Beyrut 2003), müellifin Kur'an tefsirine dair olan çalışması onun ilim çevrelerinde meşhur olmasına vesile olmuş ve eser kendisinden sonra yazılan tefsir eserlerine kaynak teşkil etmiştir.¹¹

II- *Esâsü'l-belâğa* (neşirlerinden birkaçı Kahire 1299; Leknev 1311; nşr. Abdürrahim Mahmûd, Kahire 1372/1953; Beyrut 1965; nşr. Şevkî el-Maarrî-M. Naîm, Beyrut 1998), Arapça mecaz ifadeleri toplayan bir sözlüktür.¹²

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6: 2687-2691; Ömer b. Rıza b. Muhammed Râğîb b. Abdu'l-Ğaniyy Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabî, ty.), 12: 186; Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemaşerî", 44: 236-238.

¹⁰ Eser ile ilgili Türkiye'de yapılan doktora tezleri için bkz. Abdülcelil Bilgin, "Kur'an'daki Deyimler ve Zemaşerî'nin Keşşâf'ı" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Enes Erdim, "Zemaşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Mehmet Kaya, "İrâb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemaşerî Örneği" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014); Mustafa Kılıç, "Zemaşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).

¹¹ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemaşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Ali Özek, "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 329-330.

¹² Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemaşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Hulûsi Kılıç, "Esâsü'l-belâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 11: 368-369.

III- *el-Mufassal fî sinâati'l î'râb* (nşr. J. B. Broch, Oslo 1859, 1879; İskenderiye 1291; Delhi 1309; Kahire 1323; nşr. Hâlid İsmâil Hassân, Kahire 2006), Arap gramerine dairdir.¹³

IV- *el-Makâmât* (Kahire, 1322; Greifswald 1913; Kahire, 1907, 1917, 1975; Beyrut 1981), elli makameden ibaret olup müellifin edebî nesirle kendine hitaben kaleme aldığı dinî ve ahlâkî nasihatleri içerir.¹⁴

V- *Kitabü'l-cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh* (M. Salverda de Grave-T. W. J. Juynboll Leiden, 1856, Frankfurt 1994; Muhammed Sâdık Bahrülulûm, Necef 1962; İbrâhim es-Sâmerrâî, Bağdat 1968; Ahmed Abdüttevâb Avad, Kahire 1999), coğrafya ve tarih sözlüğü niteliğindedir.¹⁵

VI- *Mukaddimetü'l-edeb* (nşr. J. G. Wetzstein, Leipzig 1844-1850; nşr. Muhammed Fevzî Ali, Kahire 1998), Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar hükümdarı Atsız b. Muhammed için telif edilen bir sözlüktür. Kelime, ibare ve kısa cümlelerden oluşan Arapça metnin altında tercüme bulunmaktadır. *Mukaddimetü'l-edeb*'in günümüze ulaşan en eski nüshaları XIII-XV. yüzyıllara aittir. Bunların sayısı yirmiden fazla olup çoğu Hârizm Türkçesi, bazıları da Farsça olup satır altlarında tercümeleri vardır.¹⁶

VII- *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs* (Haydarâbâd 1324; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1364/1945, 1391), Ğarîbu'l-hadis ile ilgilidir.¹⁷

VIII- *el-Müsteksâ fî emsâli'l-Arab* (nşr. Muhammed Abdülmüîd Han, Haydarâbâd 1381/1962; Beyrut 1977, 1982), Mesellerden oluşan iki ciltlik bir eserdir.¹⁸

¹³ Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6: 2691; Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Mehmet Sami Benli, "el-Mufassal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 357.

¹⁴ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 236-238.

¹⁵ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

¹⁶ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Nuri Yüce, "Mukaddimetü'l-edeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 120-121.

¹⁷ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310, Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 236.

¹⁸ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

el-Kelîmu'n-Nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ
fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Şerhi | 437

IX- *Ruûsu'l-mesâil* (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1987, 2007)
Şâfiîler ile Hanefîler arasındaki ihtilafları muhtevi olan bir eserdir.¹⁹

X- *el-Kelîmü'n-nevâbiğ*, kısa vecizeler tarzında olup defalarca şerh edilmiştir. Riyad üniversitesi elyazmaları arasında, Kral Suûd Üniversitesi arşivinde *el-Kelîmü'n-nevâbiğ ve'n-nusahu's-sevâbiğ*,²⁰ Yemen Mektebetü Câmîu'l-Kebîr'de ise *Nevâbiğu'l-kelîm fî bedâiği'l-hikem*²¹ olarak kayıtlıdır .

XI- *Rabîu'l-ibrâr ve nusûsu'l-ahbar*, Muhâdarât²² sahasındaki en önemli eserlerden biridir. Halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikâyeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içerir, (Kahire 1292; Bağdat 1976-1982) Eser üzerine çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Amasyalı Hatîbzâde Muhyiddin Mehmed'in²³ *Ravdu'l-ahyâr* adlı ihtisar çalışmasını Âşik Çelebi II. Selim adına Türkçe'ye çevirmiştir. Hikmetli ve ibretli sözleri, hikâyeleri ve şiirleri muhtevidir. Hem *Rabîu'l-ibrâr* hem de *Ravdu'l-ahyâr*²⁴ Ebu Bekir b. Ömer'in en çok istifade ettiği kaynaklardandır.

XII- *Mes'ele (Risâle) fî kelîmeti's-şehâde*, (Neşri: Behîce Bâkır el-Hasenî Bağdat 1387/1967 ve Muhammed Ahmed ed-Dâlî Dımaşk 1993) gramer tahliline dair risâledir.²⁵

XIII- *el-Enmûzec* (Birçok baskısı yapılmıştır: Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 305-307; Bulak 1269; Tebriz 1275; Oslo 1859; Kahire 1289;

---

¹⁹ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârîzmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

²⁰ King Saud University, Makhtota, <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/642/1#.WdT9mGi0M2w>, (4 Ekim 2017)

²¹ Kuwait University, Fihrusü mektebetü'l mahtutat, <http://library1.kuniv.edu.kw/manuscript/Scriptsviiew.asp?ID=31392>, (4 Ekim 2017)

²² Muhâdarât terimi ve *Rabîu'l-ibrâr ve nusûsu'l-ahbar* ile ilgili bkz. Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 391-392.

²³ Hatîbzâde Muhyiddin Mehmed için bkz. Ali Turgut, "Muhyiddin Mehmed, Hatîpzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 30: 84.

²⁴ Bu iki eserle ilgili bilgi ileride gelecektir.

²⁵ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârîzmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

İstanbul 1289, 1298/1880, 1308, 1323; Kazan 1897; Beyrut 1981), *el-Mufasssal*'ın ihtisarı hüviyetindedir.²⁶

XIV- *Atvâku'z-zehab fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab* (V. Hammer-Purgstall, Viyana 1835; Abdülbâsıt el-Ünsî Beyrut 1314; Muhammed Said Râfî, Kahire 1328; Yâsîn Muhammed Sevvâs, Beyrut 1992; Ahmed Abdüttevâb Avad, Kahire 1994), Fransızca, Almanca ve Türkçe'ye çevrilen eser, 100 kısa makaleden oluşmaktadır.²⁷

XV- *Dîvanu's-şi'r (Dîvânü'l-edeb)*, Müellifin kendisine ait yaklaşık beş bin beyitten oluşan bir divanıdır. Ali Abdullah Amr (Kahire 1979) ve Abdüssettâr Dayf (Kahire 2004) yayımlamış, Fâtıma Yûsuf el-Hiyemî ise şerh etmiştir (Beyrut 2008).²⁸

C- *el-Kelimü'n-nevâbiğ*

Eser, kısa bir mukaddime ile iki yüz doksan beş veciz ifade olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir.

Müellif risalesine, düşünüp ibret alabilen ve va'z ve nasihat ile istikamet bulabilen insanoğluna tembihatta bulunmayı nasip ettiği için Allah'a şükür ile başlar ve bu ilhamı büyük bir nimet addeder. Bu mahalde kendisinin, Hz. Lokman (as)'ın ve de Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'ın hikmetli sözlerini beyan ettiğini düşünür. Ne var ki birtakım insanların tefekkür ve tedebbürden uzak olduklarını, ömürlerini adeta uykuda geçirdiklerini ifade ederek bu nasihatlerden ibret alacak, onları kendilerine hayat düsturu edinecek, ehli sünnet olan, güzel bakan ve güzel gören insanların varlığını Cenab-ı Hak'tan diler ve dua ile mukaddimesini nihayete erdirir.

Eser baştan sona incelendiğinde bir ahlâk risalesi hüviyetinde olduğu dikkat çekmektedir. Âyet-i kerîmeler ve hadis-i şeriflerden yapılan iktibaslar, asırların içinden süzülüp gelen atasözleri, vecizeler, meseller ve şiirlerin tamamında güzel insan olmanın ipuçları vardır. *el-Kelimü'n-nevâbiğ*; insanı nisyandan uzak tutmaya, yaratılanla kulluk münasebetini hatırlatmaya müteveccih, kulluğun insanın yücelme sebebi olduğunu vurgulayan; inanan - inanmayan, çocuk - yetişkin, akıllı olan ya da akıllı kıt olanlar için ilim, akıl, cehalet, ahlâk, mürüvvet, övgü - yergi

²⁶ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

²⁷ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 238.

²⁸ Zirikli, *el-A'lam*, 7: 178; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemahşerî", 44: 237.

eksenli nasihatleri muhtevidir. Zemaşşerî, eserinde nesri dahi şiir tadında kaleme almış, ahenkli deyişleri kulaklarda hoş bir sadâ bırakmıştır. Eserde cümlelerin inşası, edebi sanatların raksı, mana ve lafız arasındaki uyum Ebu Kubeys dağına çıkıp kendisinin Arap Dili'ndeki maharetini ilanını²⁹ haklı göstermektedir.

Eserin tamamında bariz olan edebî sanatlar, nev'inin en güzel örneklerinden sayılabilir. Teşbih, istiare, kinaye, mecaz ve hakikat gibi beyan şekilleri,³⁰ seci, cinas, iştikak ve şibhu'l-iştikak, tıbâk, mukabele, tersi' ve izdivaç gibi lafzî sanat neveleri,³¹ tenâsüb, mübalağa ve tezat gibi mane'î sanatlar,³² irsal-i meseller, eserin asırlardan beri sevilerek baş tacı edilmesinin, birçok kez şerhlerinin yapılmasının ve yabancı dillere tercüme edilmesinin sebeplerindedir denilebilir.

II- el-Kelîmü'n-nevâbiğ'in Bilimsel Değeri

Bütün dillerde kısa ve özlü sözler, edebiyatın bir parçası olup halk tarafından kolayca ezberlendiği, kullanıldığı ve sevildiğinden, lisanların dışı açılan yüzü, süsü ve terennüm edilen parçalarıdır. Arap dilinde de veciz ifadeler önemli bir yer tutar. Kur'an'ı Kerim ve hadis-i şerifler ise bu meyanda bulunmaz misalleri havidir. Belki de Araplar Kur'an lisanını konuştukları ve sözlerini ustaca söylemede bu iki aslı rehber edindikleri için bu alanda birbirinden güzel eserler husule getirmişlerdir.

²⁹ Yüce, "Zemaşşerî el-Hârîzmî Hayatı ve Eserleri", 292; Öztürk ve Mertoğlu, "Zemaşşerî", 44: 236-238.

³⁰ العُزْبَانُ غُزْبَانٌ وَالسُّودَانُ سِيدَانٌ (Araplar açığözlülükte karga gibi, zenciler merhametsizlikte kurt gibidir.)

إِنْ جَمَعِ الْبَاطِلُ فَأَنْتَ أَسْمَعُ مِنْ سَمْعٍ، وَإِنْ هَمَّهِمُ الْحَقُّ فَكَأَنَّكَ بِلَا سَمْعٍ (Batıl fırsıdasa sırtlandan daha iyi işitirsin, hakikat haykırsa duymuyor gibi davranırsın.) Bkz. Ferahiye Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki" (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 34, 40.

³¹ قَدْ جَمَعَ الْأَصْلَ وَالْفِرْعَ مِنْ تَبِعِ الْعَقْلَ وَالشَّرْعَ (Akla ve dine tabi olan kimse, aslı ve fer'i birleştirmiştir.)

عَيْنِي تَقْرُبُ بِكُمْ عِنْدَ تَقْرُبِكُمْ (Sizin yakınlığınızda gözüm gönlüm şenlenir, sevinç duyar.) Bkz. Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 28, 16.

³² لَا تَقُلْ لِلْحَرَامِ: "عَلِقْ مَتَاعٌ" فَمَا هُوَ إِلَّا عَلِقٌ مَتَاعٌ (Haram olan bir şey için "ne nefes" deme, zira o kusulmuş kan pıhtısı gibidir.) Bkz. Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 158.

Nevâbiğu'l-kelim ya da *el-Kelimü'n-nevâbiğ* bu mânâda nev'i şahsına münhasır bir risaledir. Müellifin, İslâm ahlâkı ve faziletine; insanı inşa ve tahrip eden tutumlara dair, ilim öğrenme, dürüst davranma, tefekkür etme ya da ihanet, cehalet, kibirlilik taslama vb. olumlu ve olumsuz özellikleri konu alan *Atvâku'z-zeheb* adlı kitabı ile paralel olan³³ hacmi küçük muhtevası büyük bir kitapçıktır. Kendisinden sonraki eserlere emsal teşkil etmiştir.³⁴ Tab'ı yapılmadan önce onlarca kez istinsah edilmiş, sonra dünyanın dört bir yanında baskısı yapılmıştır. Önce H. A. Schultens tarafından Leiden'de (1186/1772); ardından ilki taş baskı olarak 1283/1866 ve 1303/1885 yıllarında İstanbul'da neşredilmiştir. Bunlarla hem zamanlı 1288/1871 tarihinde Paris; 1287/1870, 1305/1887 ve 1332/1914 senelerinde Kahire ve 1306/1888 Beyrut neşirleri takip etmiştir.³⁵

C. Barbier de Meynard (ö. 1326/1908) da 1876'da eseri Fransızca'ya "*Les Pensées Jaillissantes*" adı ile tercüme etmiş, Paris'te Imprimerie Nationale tarafından basılmıştır.³⁶

Nevâbiğu'l-kelim'in zengin muhtevasının veciz ifadelerde mahfuz kalmasına gönlü razı olmayan pek çok ilim ehli onu şerh etmeyi bizzat vazife edinmiş ve birbirlerine yakın tarihlerde birbirinden habersiz ulema-fudalâ bu gizli hazineyi sandığından çıkarmak için seferber olmuş, nihayetinde risale kendi hacminin kat kat fazlasıyla kârîlerine sunulmuştur. Ulaşabildiğimiz *Nevâbiğu'l-kelim* şerhlerini şârihlerinin vefat tarihlerine göre şöyle sıraladık:

- 1-Mueyyiduddîn b. el-Muvaffak (ö.640 sonrası/1244) şerhi;³⁷
- 2-Muhammed b. Dihkan Alî en-Neseî (ö.700/1300) şerhi;³⁸
- 3-Ali b. Muhammed el-Kebendî (ö. 718/1318) şerhi;³⁹

³³ *Atvâku'z-zeheb* ve muhtevası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek, "Zemahşerî ve Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab Adlı Eseri" (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

³⁴ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müsenna, 1941), 1: 748.

³⁵ Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

³⁶ Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dımaşkı, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-muarrebe*, (Kahire: Matbaatu Serkîs, 1928), 2: 976.

³⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2: 1978.

³⁸ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, thk. Abdulhalim en-Neccâr ve Ramazan Abdu't-Tevvâb, 5. bs. (Kahire: Dârü'l-maârif, 1977), 5: 233; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

el-Kelime'n-Nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ
fi Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ Adlı Şerhi | 441

4-Ebû'l-Hasan b. Abdulvahhâb el-Hayûkî (ö. 770/1368)'nin,
Kazan'da 1314/1896 tarihinde basılan şerhi;⁴⁰

5-Emiru'l-Yemenî Nasır Selahuddîn Muhammed'in 782/1380
tarihinde telif ettiği, Paris Milli Kütüphanesi ve Kahire Ma'hedu'l-
Mahdudati'l-Arebiyye'de bulunan şerhi;⁴¹

6-Allâme Taftazânî (ö. 792/1389)'nin İstanbul'da 1283/1866'da
basılan ve Mustafa İsameddin tarafından Türkçeye tercüme edilen⁴² *en-
Nia'mu's-sevabiğ fi şerhi'l-Kelime'n-nevâbiğ* adlı şerhi;⁴³

7-Radîyuddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yusuf, ibnu'l-Hanbelî (ö.
971/1563)'nin *Sevabiğu'n-nevâbiğ fi şerhi Nevâbiği'l-kelim* ya da *Sevabiğu'n-
nia'm şerhi Nevâbiği'l-kelim* adlı şerhi;⁴⁴

8-Bayezid b. Abdulgaffâr el-Konevî'nin H. 983'te tamamladığı (ö.
yaklaşık 1000/1591) Bayezid Velîyüddin Efendi'de mahfuz şerhi;⁴⁵

9-Mescidi Nebi'nin imamı, Cemâleddin lakabı ve Saruhânî,
Akhisârî nisbeleriyle de anılmış,⁴⁶ Muhyiddin Mehmed b. Bedrüddin el-
Münşî (ö. 1001/1593)'nin Süleymaniye Atıf Efendi ve Kayseri Raşid
Efendi'de bulunan *Sevabiğu'n-nevâbiğ* adlı şerhi;⁴⁷

---

³⁹ C. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 5: 233; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

⁴⁰ C. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 5: 233; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

⁴¹ C. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 5: 233; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

⁴² Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2: 1978.

⁴⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb* (Beyrut: Daru ihyai't-turasi'l-Arabî, ty.), 4: 29; C. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 5: 233.

⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2: 1978.

⁴⁶ Adem Yerinde, "Münşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 23.

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 2: 1978; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve asâru'l-musannaflin* (İstanbul: Vekaletü'l-Mearif-i Celile Matbaası, 1951), 1: 260; Bursalı Mehmed Tahir, *Ahlâk Kitaplarımız* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1907), 21; Saruhani Münşî Muhammed b. Bedreddin, *Sevabü'n-nevabi* (*Sevabiğu'n-nevâbiğ*), Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, no: 2800; Münşî Bedrüddin Muhammed b. Mahmud el-Akhisari, *Sevabiğu'n-nevabiğ fi şerhi nevabiği'l-kelim*, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, no: 612.

10-Tavukçuzâde Abdurrezzak (Bâhir Paşa) b. Mustafa (ö. 1194/1780)'nın *eş-Şumûsu'l-bevâziğ fi şerhi'n-nevâbiğ* şerhi;⁴⁸

11-Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer (ö. 1203/1789)'in *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ* adlı şerhi;⁴⁹

12-Said b. Muhammed b. Mustafa El-Hâdimî er-Rûmî (ö. 1213/1765)'nin şerhi;⁵⁰

13-Abdusselâm b. es-Seyyid Ömer el-Mardînî (ö. 1259/1844)'nin şerhi;⁵¹

14-Kabri Fatih'te olan zamanının Mardin müftüsü Yusuf Sıtkı Efendi (ö. 1319/1901)'nin 1283/1866'da İstanbul'da basılan Osmanlı Türkçesi *Mehâsinu'l-hisam* adlı şerh ve tercümesi;⁵²

Nevâbiğü'l-kelim tercümeleri arasında Ahmet Vasıf Efendi⁵³ (ö. 1220-1221/1806) ve Ali Nazima (ö. 1354/1935)'nin Osmanlı Türkçesi –ki ikincisinin 1303/1885'te baskısı yapılmış⁵⁴ tercümelerini de burada zikretmek gerekir.

III- el-Hikemu'r-ravabiğ fi şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ

A. Eserin Adı ve Ebu Bekir b. Ömer'e Âidiyeti

Eser Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi, 818 numarada bulunmakta olup "müellif hattı" kaydı ile Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'e nispet edilmiştir.

Bu irtibat, Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in, kendini ve eserini, şerhinin mukaddimesinde takdim etmesinde zahiren müşahede

⁴⁸ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 567-568; İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn*, 4: 57; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 5: 219. Eserin elyazmaları için bkz. Tavukçuzâde Abdurrezzak Bahir Paşa b. İsmail, *eş-Şumûsu'l-bevâziğ fi-izaaatii müşkileti'n-nevabi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun İl Halk, no: 003550; Hacı Mahmut Efendi, no: 005313; Hafid Efendi, no: 314.

⁴⁹ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*: 1: 242; İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn*, 3: 413; Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer, *el-Hikemu'r-ravabiğ fi şerhi'l kelimi'n-nevabiğ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no: 818; Milli Genel Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17738.

⁵⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*: 1: 393; İsmail Paşa, *Îzâhu'l meknûn*: 4: 679.

⁵¹ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*: 1: 572.

⁵² Mehmed Tahir, *Ahlâk Kitaplarımız*, 21; Yüce, "Zemahşerî el-Hârizmî Hayatı ve Eserleri", 310

⁵³ Ahmet Vasıf Efendi, *Nevâbiğü'l-kelim Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi. Pertev Paşa, no: 387.

⁵⁴ Ali Nazima, *Nevâbiğü'l-kelim Tercümesi* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303).

edilebilir. Afyon Gedik Ahmet Paşa'da bulunan nüsha da aynı bilgileri muhtevidir:

فيقول العبدُ المتضرِّعُ إلى ربِّه الهادي، السيِّدُ أبو بكرٍ بنِ عَمَرَ المدْعُوُّ بَدَامَدي، جُورُمِي المَوْلِدِ،
هَاشِمِي المَحْتَدِ⁵⁵

"Hâdi Rabbinin kulu, Dâmâdi maruf, Çorum doğumlu, aslen Hâşimî, Seyyid Ebu Bekir b. Ömer der:" ifadeleriyle kendini tanıtmış, adını-aslını belirtmiştir. Hemen sonraki satırlarda da:

وَسَمَّيْتُهُ بِـ"الحَكَمِ الرَّوَابِغِ فِي شَرْحِ الكَلِمِ النَّوَابِغِ" مَسْتَعِينًا بِاللهِ وَهُوَ حَسْبِي نِعْمَ المَوْلَى وَنِعْمَ
النَّصِيرِ، إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، وبالإجابة جدير.⁵⁶

"Allah'a dayanarak - ki o bana yeter, o ne güzel dost ve yardımcıdır - ona *el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l-Kelime'n- nevâbiğ* adını verdim. Allah her şeye kadirdir ve duaları en çok kabul edendir." ifadesiyle şerhinin ismini belirtmiş ve metnin mukaddimesi ile çalışmasına başlamıştır.

Ayrıca yukarıda müellifin eserleri kısmında kaydedildiği gibi Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), *Hediyetü'l-ârifin* (1: 242) ve *Keşfü'z-zunûn zeyli İzâhü'l-meknûn* (3: 413)'da, Ömer Kehhâle (ö. 1408/1988) *Mu'cemü'l-müellifin* 3: 56)'de ve Bursalı Mehmed Tahir Efendi (ö. 1344/1925) *Osmanlı Müellifleri* (1: 241) adlı eserinde şerhi aynı isimle zikretmişlerdir.

B. Ebu Bekir b. Ömer'in Hayatı

Ebu Bekir b. Ömer'in hayatı hakkında kaynaklarda detaylı malumat bulunmamakla beraber birkaçında özet bilgi yer almakta,⁵⁷ bizzat kendisi de eserinde şahsını kısaca tanıtmaktadır.

Ebu Bekir b. Ömer Amasya yakınında Çorum'un bir kasabasında doğmuş ve orada yetişmiştir. Damadzâde ismi ile maruftur. Ailesi hakkında tafsilatlı bir bilgiye rastlanmadığı gibi niçin "Damadzâde" dendiği konusunda da malumat yoktur. Kendisi *Nevâbiğu'l-kelim* şerhinde, Seyyid, Çorumlu, Dâmâdi diye isimlendirilmiş, aslen Hâşimî, adının da Ebu Bekir b. Ömer olduğunu kaydetmiştir.⁵⁸ Ayrıca

⁵⁵ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 2.

⁵⁶ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 5.

⁵⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 242; a.mlf., *İzâhü'l-meknûn*, 3: 413; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3: 56; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 241

⁵⁸ Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer, *el-Hikemu'r-ravâbiğ fî şerhi'l kelime'n-nevâbiğ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no: 818, vr. 1b-3a.

kaynaklarda adının bazı tanımlama farklılıklarıyla Ebu Bekir b. Seyyid Ahmed el-Çorûmî, Ebu Bekir b. Ahmed el-Çorûmî, Ebu Bekir el-Edip b. Ömer olduğuna, Rumi ve müderris olarak vasıflandırıldığına; Hanefî mezhebine mensup olduğuna dair ilave kayıtlar⁵⁹ vardır.

Ancak Ebu Bekir b. Ömer'in (ö. 1203/1789) muasırı sayılabilecek olan Abdürrahim Âkifzâde (ö. 1230/1815) Amasyalı ulema-şuara hakkında yazdığı eserinde müellif hakkında daha detaylı bilgi vermektedir.

Ebu Bekir b. Ömer Amasya yakınlarında Çorum'un bir kasabasında yetişmiş, döneminin Amasyalı âlimlerine talebe olmuş; *Makamât* ve *Mütenebbî Divanı* gibi eserleri bizzat Abdurrahim Âkifzâde'nin dedesi Âkif Efendi'nin talebesi Çelebizâde olarak bilinen Hüseyin Efendi'den Arapça almış bilâhare İstanbul'a göç etmiştir.

İstanbul'da ilmî çalışmalarda bulunmuş, şöhreti yayılmış ve maharetinin ortaya çıkmasıyla imtihansız müderris olarak tayin edilmiş, nihayetinde Sahn-ı Seman'ın alt kademesi olan Tetimme,⁶⁰ diğer adıyla Musıla-i sahn'da vazife yapmış ve orada Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.⁶¹

Âkifzâde, Ebu Bekir b. Ömer'in bizzat derslerinde bulunmuş, kendisinden istifade etmiş ve onun zatı ve ilmî birikimi ile ilgili şu malumatı aktarmıştır:

Damadzâde Seyyid Ebu bekir Efendi, fazilet sahibi, edip, muhakkik ve titiz bir âlimdi. İnce manaları ve gizli nükteleri keşfetmekte benzersiz idi. Dersleri son derece akıcı, anlaşılır, nazik ve güzeldi. Onun derslerinde, konulara incelikli yaklaşımı ve detaylı anlatımıyla kapalı bir nokta kalmazdı. Şahsen ben, Bakara suresinin baş taraflarından itibaren *Beydavi Tefsiri* dersinde bulundum, ilminden istifade ettim. Beni sever ve ihtiram eder, imtiyaz göstererek "sen hocamın evladındansın" derdi. Derslerimle ilgili çok yardımı vardır. Ebubekir Efendi, İstanbul'da bazı ilmi ve dini hizmetlerde de bulundu. Dürrizâde Arif Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde tanınır oldu. Şeyhülislâm Esat Efendizâde ve

⁵⁹ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*: 1: 242; a.mlf., *Îzâhü'l-mekrûn*: 3: 413; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* 3: 56.

⁶⁰ 'Tetimme' ya da 'Mûsıla-i sahn' için bkz. Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 532-534.

⁶¹ Âkifzâde Abdürrahim b. İsmail, *Kitabu'l-mecmu' fi'l-meşhud ve'l mesmu'*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, no: 2527 (istinsah tarihi: 1320), vr. 14b, 15a.

el-Kelîmu'n-Nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ
fi Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Şerhi | 445

diğerleri onun kıymetini takdir etti. Şiir konusunda mahir idi. Zemahşerî'nin "*Nevâbiğü'l-kelîm*" adlı eserini şerh etti. Adını hatırlamadığım, sevgililerin sevgilerini göstermek için kullandıkları uzvî teşbihlerden meydana gelen (ay yüzlüm, kalem kaşım, servi boylum vb.) Arapça beyitleri telif ettiği bir eseri vardır. Ayrıca İstanbul halkını tenkit eden Arapça bir kasidesi mevcuttur. Şiirlerini Arapça ve Türkçe olarak yazmıştır.⁶²

1203 H. (1789 M.) yılında İstanbul'da vefat etmiş, Edirnekapı dışına defnedilmiştir. Kabri İbn-i Kemal'in yanında yol kenarındadır.⁶³

C. Eserin Muhtevası

Eserin muhtevası iki ana başlıktan ibarettir. Birincisi şârihin mukaddimesi, ikincisi cümle cümle şerh edilen Zemahşerî'nin eseridir.

Şârihin mukaddimesi iki merhalede incelenebilir. Birincisi, eserin şerhine başlarken henüz müsvedde iken yazdığı ilk mukaddimedir. İkincisi ise İstanbul'a gelişinden sonra müsvedde halindeki kitabını temize geçerken ona ilave ettikleriyle husule gelen elimizdeki mukaddimedir.

Her vecizede önce kelimelerin anlamları ile ilgili malumat vermiş, ifadenin hangi anlama ya da anlamlara gelebileceğini söylemiş, konuyla ilgili deliller getirmiş, ilmî cephesi olan bir mevzunun o yanını sarahate kavuşturmuş en sonunda da vecizelerdeki edebî sanatları belirtmiş ya da "onları da siz bulun" diyerek varlığından haberdar etmiştir.

Ebu Bekir b. Ömer, şerh ettiği eserin üslubuna uygun bir şekilde secîli ifadelerle Allah'a hamd, Rasulü'ne salat ve selam ile mukaddimesine başlar. Kendini ve *el-Kelîmü'n-nevâbiğ*'ı tanıtır, Osmanlı Devleti'nin bekası için dua eder.

İstanbul'a geldiğinde Amasya ve Çorum'da hiç karşılaşmadığı ve bu nedenle üzerinde çalıştığı kitabın, çok benzer bir şerhiyle karşılaştığını, temize geçmekten vazgeçmişken ikna edilerek şerhini yeniden ele aldığını, tebyiz ettiğini ifade eder. Kendisini yüreklendiren şeyhülislamdan adını zikretmeksizin sitayişle bahseder, ona dualar eder, eserini kendileri için küçük bir hediye addettiğini belirtir ve şerhine koyduğu ismi söyler.

⁶² Âkifzâde, *Kitabu'l-mecmu' fi'l-meşhud ve'l mesmu'*, vr. 14b, 15a.

⁶³ Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 241.

Bütün bunları dile getirirken secili üslubunu terk etmez, şiirle övgülerini süsler, ifadelerini delillerle sunar. Nihayetinde cümle cümle Zemahşerî'nin mukaddimesini şerh etmeye başlar. Mukaddimededen sonra ise vecizeleri birer birer ele alarak izah eder.

Metni şerh ederken kimi zaman: "فعل المصنف" "بمعنى"، "فالمعنى"، "يعني"، "يشير بذلك"، "أي"، "مراد المصنف"، "مراد العلامة"، "المراد" kelimelerini kullanır kimi zaman da bu kelimeleri zikretmeksizin şerh eder. Vecizelerin hakkı ile anlaşılması için âyet-i kerimeleri, hadis-i şerifleri, Arap şairlere ve bazen "dedim ki" ifadesini kullanarak, -kaynağı bulunamayan beyitlerle ilgili olarak da muhtemelen- bazen de "dedim ki" ifadesini kullanmaksızın kendisine ait şiirleri ve meselleri şahit getirir. Şiirlerden ve mesellerden seçtiği örnekler eğitici ve öğretici nitelikte olup ahlâkî vasıflar taşır. Fıkhî ya da kelâmî bir konuyu delilleriyle beyan eder, tefsire başvurur. Mümkün merteye her yönüyle zenginleştirilmiş bir takdim yapar.

Bir vecizeyi izah ve teyit için birkaç delil kullanabilmektedir. Mesela el-*Kelîmü'n-nevâbiğ*'daki ifade şudur:

يا بُنَيَّ قِ فَآكَ عَمَّا يُقَرِّغُ قَفَاكَ⁶⁴

(Oğlum, kafanın gitmesinden korunmak için ağzını koru ya da oğulcuğum canını seviyorsan dilini tut.)

Şârihin hemen sonrasında konuyu teyit için söylediği hadis-i şerif ise şöyledir:

هَلْ يُكْبُ النَّاسَ عَلَى مَنَآخِرِهِمْ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ⁶⁵

(İnsanları burunları üzerinde cehenneme sürükleyen ancak dillerinin ekip biçtiğidir.)

Şârihin konuyu izah için getirdiği mesel konuyla tam anlamıyla örtüşmektedir:

سَلَامَةُ الْإِنْسَانِ فِي حِفْظِ اللِّسَانِ⁶⁶

(İnsanın selameti dilinin selametindedir.)

Şârihin mevzuu tezyin etmek ve de pekiştirmek gayesiyle kullandığı şiir adeta edebi kimliğine ayna tutar:

احْفَظْ لِسَانَكَ لَا تَقُولَ فِتْنَتِي ... إِنَّ الْبَلَاءَ مَوْكَلٌ بِالْمَنْطِقِ⁶⁷

⁶⁴ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fi Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 24.

⁶⁵ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fi Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 24.

⁶⁶ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fi Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 24.

(Dilini tut bela ile sınanmamak için sus, çünkü bela konuşmanın vekilidir.)

D- İstişhâdı

a- Âyet-i Kerîmelerle

Ebu Bekir b. Ömer, âyet-i kerîmelerle istişhad ederken çoğu kere âyetlerin tamamını vermemiş fakat delil olarak değerlendirmek istediği kısımları ya da öncesinden veya sonrasında bir veya birden fazla kelime ile birlikte almıştır. Zemahşerî metninde belirtmeksizin âyetlerden iktibas ederken (من صَلَّالِي كَالْفَخَّارِ⁶⁸), Ebu Bekir b. Ömer iktibas etmekle beraber (وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ⁶⁹) قولٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا (أَدَى⁷⁰) şerhte elli dört yerde âyet olduğunu belirterek istişhadda bulunmuştur. Bir yerde ise اَمَدَكُمْ بِأَمْوَالٍ قَالَ تَعَالَى: diyerek belli ki yanlışlıkla iki âyeti karıştırmıştır. İki yerde takdim ibaresi kullanmadan âyet-i kerimeleri verirken diğerlerinden önce sunum ibareleri kullanmış ve bunları çeşitlendirmiştir. Mesela:

"قال الله تعالى"، "قال تعالى"، "كقوله تعالى"، "كما في قوله تعالى"، "بقوله تعالى"، "نحو"

Misallerden de anlaşılacaktır ki, Ebu Bekir b. Ömer âyet-i kerimelerle istişhadda bulunurken tekdüze ifadeden kaçınmış, farklı sunumlarıyla, çeşitli üsluplarla tefennün yoluna gitmiştir.

b- Hadis-i Şeriflerle

Şârih yaklaşık elli vecizede izahlarına hadislerden destek alarak şerhine büyük bir zenginlik katmıştır. Bazen hadislerin başında:

"وفي الحديث"، "في الحديث الصحيح"، "كقوله عليه السلام"، "قوله عليه السلام" "قال عليه السلام"، "عن النبي عليه السلام"، "لما روي عنه عليه السلام"، "كما روي عنه عليه السلام"، "قول النبي عليه السلام"

Diyerek, bazen de sonunda "الحديث" diyerek aktardığı ifadeyi tanımlamıştır.

⁶⁷ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 25.

⁶⁸ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 64; "Pişmiş çamur gibi bir balçık..." Rahman, 55/14.

⁶⁹ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 61; "Onlar kendilerinin gerçekte güzel bir iş yaptıklarını sanıyorlar." Kehf, 18/104.

⁷⁰ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 38; "Güzel bir söz ve bağışlama peşinden eza gelen bir sadakadan daha iyidir." Bakara, 2/263.

Zaman zaman hadislerin râvilerini belirtmekle beraber çoğu kere zikretmemiştir. Hadislerin kaynakları araştırıldığında ise farklı eserlerden beslendiği anlaşılmaktadır. Nadiren de aktardığı hadisin sıhhat derecesini muhaddislerden naklen ya da kendi ifadesiyle dile getirmiştir. Örneğin şöyle demektedir:

قال عليّ القاري في الموضوعات: حديث 'أبو حنيفة سراج أمتي' موضوع باتفاق المحدثين.
في الحديث الصحيح: .....

Hadis olarak sunduğu bir ifadenin ise (إيّاكم والكسل فإنه يثبّط عن العبادة) kaynağı tespit edilememiştir.

Biz hadislerin kaynaklarını verirken en kadim olanını veya müellifin ifade ettiği hadis metni ile aynı ya da lafzen en yakını tercih ettik ve iki en fazla üç kaynak belirttik.

c. Şiirlerle

Ebu Bekir b. Ömer şerhinde şiire çokça yer vermiştir. Kendisinin de şiirle uğraşmış olduğu düşünüldüğünde bu gayet tabiidir.

Şârih, cahiliye dönemi şairlerinden başlayarak bütün tabakalardan şiir örnekleriyle vecizeleri izah etmeye, musannifin kelimelerini teyit etmeye gayret etmiş, birbirinden güzel beyitlerle şerhini süslemiştir. Bazen bir beytini bazen fazlasını bazen de tek bir mısranı aktardığı Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî eserde öne çıkan şair olmuştur.

Seçilen şiirlerin muhtevası genel olarak ahlâki, nasihat kabilinden, ders verici ve insanın kendisini muhasebe etmesini salık verir mahiyettedir.

Şârih şiirleri taktim ederken şu gibi ifadeleri kullanmıştır:

"قال"، "قيل"، "يقول"، "قلت"، "قال الشاعر"، "وقال الآخر"، "قال (اسم الشاعر)"، "كما قال (اسم الشاعر)"، "كقول (اسم الشاعر)"، "كما قال بعضهم"، "مثل قال (اسم الشاعر)"، "ومثله قول الشاعر"، "أنشد"، "وقال بعض الشعراء"، "قال بعض الأدباء"، "يناسب هذا قول بعضهم من الأدباء"، "وهذا كما يعزي إلى (اسم الشاعر)"، "قال الأستاذ (اسم الشاعر)".

E- Ebu Bekir b. Ömer'in Eserinde Faydalandığı Kaynaklar

Ebu Bekir b. Ömer eserini husule getirirken birçok kaynaktan istifade etmiş; bazen beslendiği membaın adını bazen müellifinin adını bazen de her ikisinin adlarını zikretmiş, çoğu kere de doğrudan iktibas ederek isim belirtmemiştir.

Özellikle adını telaffuz etmediği halde çalışması esnasında başucu kitabı olarak tespit ettiğimiz birkaç eser var ki kendilerinden aynıyla iktibaslar yapmıştır. Öyle görünüyor ki şârihin eğitim ve öğrenimi esnasında ikamet ettiği şehirde tanıştığı Amasyalı Müellif Muhyiddin

el-Kelîmu'n-Nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ
fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Şerhi | 449

Muhammed b. Kasım (ö. 940/1534)'ın *Ravdu'l ehyâr*'ı⁷¹ daima elinin altında olmuştur. Ki Amasyalı müellifin de ilham kaynağı ve beslendiği damarın, müellifimizin de üzerinde çalıştığı risalenin musannifi Zemahşerî ve onun *Rabîu'l-ibrâr ve nusûsu'l-ahbar*⁷² adlı eseri olduğu düşünüldüğünde bu çok isabetli bir seçim gibi görünmektedir.

Ebu Bekir b. Ömer'in şerhte değerlendirdiği bazı şiirlerin ilk kaynağı Amasyalı müellifin *Ravdu'l ehyâr*'ıdır. Daha önceki kaynaklarda bu şiirlere rastlamayışımız, eseri daha da önemli kılmaktadır:

أَجِي قَبَادِرُ إِلَى زَادٍ تُحْصَلُهُ ... وَلَا تُسَوِّفُ فَلِلتَّأخِيرِ آفَاتُ⁷³

Kardeşim, kazanacağın rızka koş, erteleme! Çünkü geciktirmekte afetler vardır.

حَيَاةٌ بِلَا مَالٍ حَيَاةٌ دَمِيمَةٌ ... وَعِلْمٌ بِلَا جَاهٍ كَلَامٌ مُضَيِّعٌ⁷⁴

Parasız pulsuz hayat yerilmiş bir hayattır, makamsız ilim kaybedilmiş kelimedir.

سَأَلْتُ النَّاسَ عَنِّ خَلٍّ وَفِيٍّ ... فَقَالُوا مَا إِلَى هَذَا سَبِيلُ

تَمَسَّكَ إِن ظَفِرَتْ بِيَدٌ حُرٌّ ... فَإِنَّ الْحُرَّ فِي الدُّنْيَا قَلِيلٌ⁷⁵

İnsanlara vefalı dost sordum, buna imkân yok dediler. Eğer onu bulduysan o kerim insanın sevgisine sarıl; çünkü dünyada öyle adam azdır dediler.

Şarihin, doğrudan ya da Zemahşerî kanalıyla en çok istifade ettiği kaynaklar arasında İbn Abdü Rabbih (ö. 328/940)'e ait *el-Ikdu'l-ferîd* de vardır.

Bunlardan başka Semerkandî'nin *es-Sahaifü'l-ilâhiyye'si*, Taşkörüzâde (ö. 968/1561)'nin *Miftâhu's-saa'de'si*, Harîrî (ö. 516/1122)'nin *Makamat* ve *ed-Durretü'l-gavvas*'ı adlarını bizzat andığı eserler arasındadır. Daima müracaat ve telaffuz ettiği lügat kitapları arasında *es-Sihâh*, *el-Kâmûsü'l-muhit* ve *Lisânü'l-arab* vardır. Müellifin çalışmasında, Mütenebbi (ö. 354/965)'nin *Dîvan*'ı ve Vahidî (468/1076)'nin bu dîvana

⁷¹ Muhyiddin Muhammed b. Kasım el-Amâsî, *Ravdu'l-ehyârü'l muntehab min rabîi'l-ibrar* (Halep: Daru'l-Kalemi'l-Arabiyye, 1423).

⁷² Zemahşerî, *Rabîu'l-ibrâr ve nusûsu'l-ahbar*, 1. bs. (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 1412).

⁷³ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 81.

⁷⁴ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 41.

⁷⁵ Sakarya, "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fî Şerhi'l-Kelîmi'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki", 107

düştüğü şerhin yeri açıkça müşahede edilebilir. Bununla beraber cahiliye şairlerinden Mevlana'ya kadar geniş bir alandan şiirle istişhad ettiği de hakikattir. Neysâbü'rî (ö. 518/1124)'nin *Mecmeu'l-emsâl*'i ve başka emsal kitapları; el-Hatib el-Ba'dadi'nin *Târîhu-Bağdad* (ö. 463/1072)'i ve başka tarih eserleri; İsmail Hakkı Bursalı (ö. 1127/1715)'nin *Rûhu'l-beyân*'ı, başka tefsir ve hadis eserleri müellifin kaynaklarını teşkil eder.

F- el-Hikemu'r-ravabiğ fi şerhi'l-Kelimi'n-nevâbiğ'in Nüshası ve Tavsifi

Nüshanın sayfaları 208x132 mm, yazılı alanı ise 143X61 mm ebadında olup ciltsizdir. Kâğıdı sarımtırak ve 79 varaktır. İlk sayfada on beş, son sayfada on üç, diğer sayfalarda on dokuz satır vardır. Ta'lik hattı ile yazılmıştır. Sayfalar çerçevesizdir. *el-Kelimu'n-nevâbiğ* metni sürhle (kırmızı mürekkeple) yazılarak şerhten ayrılmıştır. Yazısı düzgün olan nüshanın, sayfa yapısı problemsizdir. Bazen satır sonuna sığdırılmak istenen kelimelerin harflerinin üst üste gelmesi bazen de iki kelimenin tek kelime gibi anlaşılması dışında büyük bir güçlük söz konusu değildir. Bazı harflerin noktalamalarında görülen eksiklik, yazma nüshalar açısından tabii karşılanmaktadır. Eserde vakıf mührü mevcut olmakla beraber hangi tarihte yazıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Sayfa kenarlarında müellif tarafından "minhu" kaydı ile verilmiş haşiyeler vardır. Sayfa numaralarına bedel rabita/müşir addedilen, arka sayfaların son satırının sol alt tarafında, ön sayfaların ilk kelimeleri kayıtlıdır.

G- Müellifin Diğer Eserleri

Kitabu'l-edeb müellife nispet edilen, manzum ve mensur olduğu belirtilen, Âkifzâde'nin "Arapça beyitleri topladığı bir şiir kitabı vardır" dediği eser olabilir. *Kasîde* adıyla Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı, mecmua halinde bulunan eser, Ebu Bekir b. Ömer'in Arapça kasidesi, onun şerhi, bir Türkçe kasidesi ve diğer şairlere ait kasideleri ihtiva etmektedir. Arapça kasidesinin şerhini kimin yaptığı net değildir. Kasidenin sonuna gelişigüzel kaydedilmiş isim sonradan ilave olmuş gibi görünmektedir.

Nazmu'l-Akaidi'n-Neseфи adlı müellife nispet edilen eser Damadzâde Ebu Bekr Edib b. Ahmed Çorûmî adına Çorum Hasanpaşa İl Halk Kütüphanesi'nde *Ferâidü'l-akâid* adıyla kayıtlı biri üç (19 Hk 5539/4) diğeri sekiz varaktan (19 Hk 1079/3) ibaret mecmua içinde bulunan birbirinin aynı iki risaledir. Sayfa sayısının farklılığı manzumenin,

risalelerin birinde dört diğerinde iki sütun halinde yazılmasından kaynaklanmaktadır. Müellif, Neseî'nin *Akaidi*'ni manzum olarak kaleme aldığı risalenin dibacesinde "ona *Ferâidü'l-akâid* adını verdim" diyerek çalışmasının adını bizzat zikretmiş, hatimesinde de kendi ismini kaydetmiştir.

Ayrıca Âkifzâde, adı geçen eserinde Ebu Bekir b. Ömer'in sevilen kişinin uzuvlarının teşbihi (ay yüzüm, kalem kaşım, servi boylum vb.) ile ilgili Arapça beyitleri topladığı bir çalışmasının mevcut olduğunu belirtmişse de bu esere ya da risaleye ulaşamadık.

Değerlendirme ve Sonuç

El-Kelîmu'n-nevâbiğ, Zemaşerî'nin üzerinde çok çalışılan, mümbit eserlerinden biri olmuştur. İhtiva ettiği kıymet, icmali manalarında mahfuzdur. Bu icmali manalardan engin hikmetlere erişilmektedir. Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer ve kendisi gibi ilim erbabı olan ulema bu katrede ummanı görerek bu risale hüviyetindeki eseri anlamak ve anlatmak sa'yine düşmüşler, böylece kendilerinden sonraki nesillere değeri yitmeyecek miraslar bırakmışlardır.

Çorumlu müellif Damadzâde, bu veciz eseri âyetler, hadisler, emsal ve şiiirlerle şerh ederek son derece zenginleştirmiş, insanın ferdî, ailevî, içtimaî hayatına ışık tutmuş, adeta insan-ı kâmil olmanın ipuçlarını vermiştir. Bütün bunları edebi bir kimlik ve zevk ile ifa etmiş, karilerine de aynı lezzeti tatma imkânı sunmuştur. Kütüphanelerimizde *el-Hikemu'r-ravâbiğ fi şerhi'l-Kelîmi'n-nevâbiğ* benzeri nice eser keşfedilmeyi, karileriyle buluşmayı, onlara saadetin yollarını işaret etmeyi beklemektedir.

Kaynakça

- Âkifzâde, Abdurrahim. *Kitabu'l-mecmu' fi'l-meşhud ve'l mesmu'*. Ali Emiri, 2527, Millet Genel Kütüphanesi.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve asâru'l-musannaîfîn*, 2 cilt. İstanbul: Vekaletu'l-Mearif-i Celile Matbaası.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb*, nşr. Muhammed Şerafeddin. 4 cilt. Beyrut: Daru ihyai't-turasî'l-Arabî, ty.
- Bilmen, Ömer N. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.

- Benli, Mehmet Sami. "el-Mufassal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995, 11: 357.
- Bilgin, Abdülcelil. "Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. 6 cilt. Kahire: Dâru'l-maârif, 1977.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 2 cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1915.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Ahlâk Kitaplarımız*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1907.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çiçek, Hacı. "Zemahşerî ve Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab Adlı Eseri". Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Damadzâde, Ebu Bekir b. Ömer. *el-Hikemu'r-ravabiğ fi şerhi'l Kelimi'n-nevabiğ*. Reşid Efendi, 818, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-me'ârif, 1976.
- Erdim, Enes. "Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım". Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zünûn*. 4 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-müsenna, 1941.
- Kaya, Mehmet. "İrâb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü: Zemahşerî Örneği". Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Kehhâle, Ömer. *Mu'cemü'l-müellifin*, 13 cilt. Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, ty.
- Kılıç, Hulûsi. "Esâsü'l-belâğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 11: 368-369.
- Kılıç, Mustafa. "Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kıraat Olgusu". Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- King Saud University, Makhtota, <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/642/1#.WdT9mGi0M2w>, (4 Ekim 2017)
- Konyalı Bayezid b. Abdülgaffar. *Şerhu Nevabigi'l-kelim li- Zemahşerî*. Veliyüddin Efendi, 261, Bayezid Devlet Kütüphanesi.
- Kuwait University, Fihrusü mektebetü'l mahtutat, <http://library1.kuniv.edu.kw/manuscript/Scriptsview.asp?ID=3139>, (4 Ekim 2017)

- el-Kelime'n-Nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ
fi Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ Adlı Şerhi | 453
- Muhyiddin el-Amâsî. *Ravdu'l-ehyari'l müntehab min Rabii'l-eberr*. Halep: Daru'l-kalemi'l-Arabi.
- Münşi el-Akhisari, B. *Sevabiğu'n-nevabiğ fi şerhi Nevabiği'l-Kilem*. 612. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi.
- Özek, Ali. "el-Keşşâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25: 329-330.
- Öztürk, Mustafa ve M. Suat Mertoğlu. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2013, 44: 236-238.
- Sakarya, Ferahiye. "Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-Ravabiğ fi Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ Adlı Eserinin Tahkiki". Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Saruhanî Münşi, Muhammed b. *Sevabü'n-Nevabi*. Atıf Efendi, 2800. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Serkis ed-Dimaşkî, Yûsuf b. İlyân b. M. *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarrebe*. 2 cilt. Kahire: Matbaatu Serkis, 1928.
- Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî. *en-Niğamu's-Sevabi' fi Şerhi'l-Kelime'n-Nevâbiğ*. Mısır: Daru'l ilmiyye, 1287.
- Tavukçuzâde, Abdurrezzak Bahir Paşa b. İsmail A. *eş-Şumûsu'l-bevazî fi-izaaatii müşkileti'n-Nevâbi*. Giresun İl Halk, 003550; Hacı Mahmut Efendi, 005313; Hafid Efendi, 314, Süleymaniye Kütüphanesi.
- Turgut, Ali. "Muhyiddin Mehmed, Hatipzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 30: 84.
- Ya'kût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. tah. İ. Abbas. 7 cilt. Beyrut: Daru'l-garp el-İslami.
- Yazıcı, Hüseyin. "Muhâdarât ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005, 30: 391-392.
- Yerinde, Adem. "Münşi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 32: 23.
- Yüce, Nuri. ez-Zemahşerî el-Havârizmî, Hayatı ve Eserleri. Dil ve Edebiyat Dergisi, 26: 289-316.
- Yüce, Nuri. "Muqaddimetü'l-edeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 31: 120-121.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *Nevâbiğu'l-kelim*. çev. Ahmet Vasıf Efendi. Pertev Paşa, 387, Süleymaniye Kütüphanesi.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *Nevâbiğu'l-kelim*. çev. Ali Nazima. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *Rabîu'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbar*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 1412.

Zirikli, Hayreddin. *el-A'lam*. Lübnan: Daru'l-İlm li'l-Melayin.